

se réfèrent aux principes jacobins, tels que l'élection des juges et jurés. Pour eux le peuple est souverain. Or une des clés de compréhension que nous offre Els Witte dans son ouvrage c'est le détournement par une élite censitaire de la notion de souveraineté populaire vers celle bien plus lourde de conséquences de souveraineté nationale. Ce basculement a pour effet d'avoir à la fois fortement diminué le caractère démocratique de la Nation et de monter les peuples les uns contre les autres.

Une donnée récurrente dans l'ouvrage qui peut à priori surprendre: la politique de répression et les stratégies mises en place par les autorités pour neutraliser l'influence et l'action des Républicains. En termes d'image, les forces conservatrices utilisent comme un épouvantail la Terreur et la personne de Robespierre afin de les discréditer, alors que c'est une république fédérative qui a leurs faveurs. La hiérarchie de l'Église catholique va progressivement comme avec l'encyclique *Mirari vos* ramener ses ouailles progressistes dans une ligne tracée par les évêques et le Vatican. Les structures d'État vont tenir à l'œil la circulation des armes, refouler les exilés politiques, épurer l'armée ou encore remettre des fonctionnaires au pas. Après avoir manœuvré habilement pour éviter tout débordement insurrectionnel en 1848, le gouvernement aura la main lourde pour châtier les instigateurs et ainsi donner le coup de grâce au mouvement républicain qui perdra toutes ses illusions avec l'élection la même année de Louis-Napoléon Bonaparte comme président de la République.

Néanmoins les Radicaux, gagnés aux valeurs révolutionnaires, entre autres, par une colonie de Conventionnels exilés qui avaient fui à Bruxelles la restauration des Bourbons, reprennent le flambeau des Lumières et vont le transmettent à ceux qui vont bâtir notre futur État providence. Prenant conscience de la question sociale au moment où le capitalisme impose son modèle économique et

où de sérieuses disettes sévissent dans les campagnes, ils mèneront une politique de réformes en promouvant le droit au travail, le pouvoir d'achat, le logement social ou encore la progressivité de l'impôt. De même, parmi ces Républicains fortement inspirés par les valeurs et les idéaux provenant de l'Hexagone émerge une défense de la langue néerlandaise. Ce parti-pris s'explique aisément de part un point de vue de démocrate et de défenseur des libertés.

Par cet opus novateur, Els Witte fait œuvre utile en portant à notre connaissance et à notre entendement un épisode méconnu, mais pourtant fondateur de notre histoire nationale. L'ensemble des éléments y sont à la fois présentés de manière factuelle et conceptuelle. De même, ils sont placés dans la longue durée et pris avec un objectif grand angle, mais parfois également de façon détailliste afin de permettre au lecteur de mieux appréhender une nuance ou une subtilité. Enfin, il est loisible de ressentir à travers ce récit la rigueur scientifique, la passion de l'auteure pour son sujet.

François Antoine

NEL DE MÛELENAERE

Belgen, zijt gij ten strijde gereed? Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914.

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2019, 266 p.

In 2007 schetste historicus Joost Vaesen een somber beeld van de Belgische militaire historiografie.¹ De academische interesse voor militaire geschiedschrijving oogde bijzonder beperkt en theoretische en methodologische vernieuwingen die in het buitenland furor maakten, leken grotendeels aan België voorbij te gaan. Die *New Military History* (hoewel die term niet helemaal accuraat is) bestudeerde leger, defensie en oorlog niet langer als geïsoleerde fenomenen, maar kaderde ze in een bredere context. De traditionele slagveldgeschiedenis – *drums and trumpets history* volgens de Britse historicus Jeremy Black – maakte plaats

1. J. VAESSEN, 'De sa tour d'ivoire vers la cité? De Belgische hedendaagse militaire historiografie sinds 1970', in: M. DE METSENAERE, J.-CL. BURGELMAN & G. VANTHEMSCHÉ (red.), *De tuin van heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving. Een bundel studies aangeboden aan professor Els Witte naar aanleiding van haar emeritaat*, Brussel, 2007, p. 457-497.

voor nieuwe (vaak interdisciplinaire) methodes en invalshoeken, waarbij de hoge muren rondom de kazernes figuurlijk werden gesloopt en de dynamiek tussen militaire en buitenwereld alle aandacht kreeg.

Dat die aanpak inmiddels ook België bereikt heeft, bleek duidelijk tijdens de workshop *The Army in Belgian History. Innovative perspectives, contemporary challenges*, op 5 november 2014 georganiseerd in het CegeSoma. Deze studiedag behandelde exclusief de lange negentiende eeuw (1789-1914) en de verschillende specialisten rond de tafel plaatsten immer de dynamiek tussen leger en samenleving centraal. In de acta, in 2016 gepubliceerd in een themanummer van voorliggend tijdschrift, braken organisatoren Nel de Mûelenaere en Josephine Hoegaerts uitdrukkelijk een lans voor de *New Military History*.

In diezelfde lijn verdedigde Nel de Mûelenaere in 2016 aan de Universiteit Antwerpen een doctoraal proefschrift met als titel *'Belgen, zijt gij ten strijde gereed? Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914'*. Het boek dat in 2019 in Leuven van de universitaire persen rolde, is een herwerking van deze dissertatie. De Mûelenaere trekt hierin het traditionele beeld van een antimilitaristisch België aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog in twijfel en stelt dat dit stereotiep imago niet strookt met het defensief patriotisme van 1914, dat zich manifesteerde in een hardnekkig Belgisch militair verzet tegen het Duitse invasieleger. Om deze ogenschijnlijke contradictie te verklaren, situeert ze een mentaliteitswijziging in de jaren 1890-1914, waardoor het neutrale België langzaam evolueerde van anti-militair naar defensief – 'ten strijde gereed'.

De militariseringsprocessen die deze evolutie tot stand brachten, staan centraal in voorliggende studie. Nel de Mûelenaere spreekt bewust van militarisering en verwerpt negatief geladen eigentijdse begrippen als 'militarisme' en 'militaristisch' die ze immer tussen aanhalingstekens plaatst als ze tijdgenoten citeert (p. 14). De auteur definieert militarisering als "een reeks multidimensi-

onale processen en praktijken waarbij een individu gaandeweg meer gecontroleerd wordt door het militaire instituut of de militaire cultuur. Hoe meer een persoon gemilitariseerd is, hoe meer hij/zij militaire eisen, waarden en gedragsnormen als normaal en terecht beschouwd [sic]" (p. 9). Aan de hand van deze definitie gaat de auteur op zoek naar politieke, culturele en sociale militariseringsprocessen in het België van de *belle époque* (1870-1914).

Onder politieke militarisering komt het discours van de politici aan bod, samen met hun (gebrek aan) beleid. Na de Frans-Pruisische oorlog (1870-1871) werd zowat overal in Europa een persoonlijke dienstplicht ingevoerd. Ook de Belgische legerleiding was voorstander van de afschaffing van het lotelingsysteem met mogelijkheid tot plaatsvervangings, maar botste op een muur van politieke onwil. De katholieke partij, die in de zomer van 1884 aan de macht kwam en dat tot 1914 ook zou blijven, toonde zich – hoewel intern verdeeld – geen voorstander van de persoonlijke dienstplicht en voerde in 1902 liever een vrijwilligersstelsel in. De werk- en leefomstandigheden van de militairen verbeterden en het leger werd, bovenal, voorgesteld als een aantrekkelijke werkgever. Diplomatieke spanningen en internationale coalitievorming bedreigden vanaf 1905 echter steeds meer de Belgische neutraliteitsstatus, waardoor ook de regering beseftte dat ingrijpende militaire hervormingen niet langer uitgesteld konden worden. In december 1909 voerde België, als laatste land in West-Europa, het sedert lang gecontesteerde lotelingsysteem uiteindelijk af. De militieklasse 1910 was de eerste om via persoonlijke dienstplicht gerekruteerd te worden, a rato van één soldaat per gezin. De wet van 30 augustus 1913 op de veralgemeende dienstplicht, ingegeven door de oorlogsdreiging, stuurde per militieklasse nog meer Belgen naar de kazernes, minstens 49% van de dienstplichtigen.

De Mûelenaere stelt dat militarisering meer is dan een politieke aangelegenheid en staat daarom stil bij de culturele dimensie van de militariseringsbeweging. Ze gaat, met de Brusselse nationale

feesten als casus, op zoek naar de verspreiding van een Belgische militaire cultus en ontdekt een amalgaam aan militariserende actoren. Deze jeugd-, schiet-, gymnastiek- en oud-militairenverenigingen speelden, samen met de (liberale) lokale overheid, een grote rol in het feitelijk uitdragen van militaire waarden en gedragsnormen naar de bevolking toe, op een moment dat regering noch legerleiding daar veel interesse voor hadden.

Een derde militariseringsproces omschrijft de Mûelenaere als sociale militarisering. Deze vlag dekt voor haar vele ladingen en omhelst zowel de vorming van soldaten voor en tijdens hun legerdienst als de sociale impact van het leger op het stedelijke landschap. Ze besteedt veel aandacht aan de militarisering van de jeugd en toont ook hier de cruciale rol van het verzuilde verenigingsleven aan, zeker na de invoering van de persoonlijke dienstplicht. Elementen van sociale militarisering na de diensttijd komen helaas amper aan bod. De militarisering van de sociale ruimte kende zowel positieve als negatieve aspecten. Voor de lokale economie leverde de kazerne een extra afzetmarkt op, al was er ook veel overlast in de vorm van prostitutie, dronkenschap en vechtpartijen. De auteur bestudeert uitbarstingen van collectief geweld, zowel van als tegen militairen, en onderzoekt hoe seksueel geweld in de militaire rechtspraak bestraft werd.

Nel de Mûelenaere weet met haar analytisch kader evenwel niet helemaal te overtuigen. Haar definitie van militarisering oogt te ruim, waardoor voorliggend werk bijwijlen een caleidoscopische indruk nalaat, zeker wanneer thema's als masculiniteit, identiteit en zelfs kolonialisme worden aangekaart en het verband met de beschreven militariseringsprocessen niet altijd even duidelijk is. Omdat de onderzoekssassen van politieke, culturele en sociale militarisering elkaar soms overlappen en uitgewerkt worden in zes thematische hoofdstukken, dreigt de samenhang wat verloren te gaan en dient de auteur zichzelf meermaals te herhalen.

De aangehaalde militariseringsprocessen lijken als evenwaardige factoren te worden beschouwd. Zonder het belang van culturele en sociale militarisering helemaal te willen minimaliseren, zie ik evenwel niet altijd een meerwaarde in bepaalde elementen die de auteur ter zake aanreikt bij de bewijsvoering van haar these. Zelf zou ik immer de nadruk leggen op het proces van politieke militarisering, in 1984 uitvoerig bestudeerd in het doctoraat van *éminence grise* Luc De Vos.² De Mûelenaere heeft wel aandacht voor het klassieke politieke bedrijf, het schaduwspel tussen wetgevende en uitvoerende macht, maar focust zelf op een buitenparlementaire burgerlijke militariseringsbeweging van oud-officieren en liberale prominenten die in de jaren 1890 tot stand kwam. De auteur zet deze civiele militariserende krachten centraal in haar betoog, maar kan me niet overtuigen van hun daadwerkelijke rol als *game-changer*. Persoonlijk beschouw ik de mentaliteitswijziging die zich in België na de invoering van de persoonlijke dienstplicht eind 1909 doorzette, als belangrijkste oorzaak van het defensieve patriotisme van 1914 – net als toenmalig regeringsleider Charles de Broqueville trouwens (p. 171).

De Mûelenaere lijkt bovendien te werken in een atemporeel kader. Ze bestudeert militariseringsprocessen in de periode tussen 1890 en 1914 en laat haar proloog aanvangen bij het uitbreken van de Frans-Pruisische Oorlog. Terecht wordt gesteld dat België in de periode 1870-1890 haar reputatie als 'antimilitaristische' staat in 'militaristische' tijden vestigde (p. 20), maar hoe was het in de voorafgaande tijdvakken? Welke invloed oefende de dreiging uit van respectievelijk een nieuwe oorlog met Nederland (1839), een revolutie (1848) of nog de expansiedrang van Napoleon III (1852-1870)? Een studie van (mogelijke) militariseringsprocessen in de periode 1830-1870 zou een boeiende doch vooralsnog ontbrekende historische dimensie kunnen toevoegen aan de Mûelenaeres conclusies voor de periode 1890-1914. Behoudens een herwerkte proloog had deze studie ook een epiloog

2. L. De Vos, *Het effectief van de Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving, 1830-1914*, (Centrum voor Militaire Geschiedenis - Bijdragen n° 20), Brussel, 1985, 480 p.

verdiend. Het boek besluit met een open einde en stelt de vraag of België, alle militariseringsprocessen ten spijt, wel voorbereid was op de oorlog die voor de deur stond (p. 218). De Mûelenaere verwijst geregeld naar het defensief patriotisme van 1914, maar laat na toe te lichten wat dit concreet inhield. Een antwoord ten gronde valt uiteraard buiten haar opzet, maar een eerste aanzet had de lezer ongetwijfeld wel weten te boeien. Zeker omdat het Belgische leger in de zomer van 1914 nog in volle reorganisatie was. Van de veertien militieklassen (1899-1912) die uiteindelijk werden gemobiliseerd, waren er nog elf via loting gerekruteerd en slechts drie via persoonlijke dienstplicht. De militieklasse 1913, bij het uitbreken van de oorlog nog onder de wapens, was als enige samengesteld via veralgemeende dienstplicht.

In de geest van de *New Military History* bestudeert de auteur het Belgische leger niet als militair bastion in een onverschillige of zelfs vijandige burgerlijke wereld. Ze bouwt dankbaar verder op vernieuwend internationaal onderzoek naar militarisering in een negentiende-eeuwse natiestaat, maar legt voor België amper het verband tussen dienstplicht en stemrecht, toch een belangrijk aandachtspunt bij het interdisciplinair onderzoek naar zowel de Franse als de Pruisische casus. De auteur stelt wel nieuwe vragen en gaat op zoek naar adequaat bronnenmateriaal om deze te kunnen beantwoorden. Haar bibliografie met tal van internationale studies oogt bijzonder indrukwekkend en bovendien wordt voorheen onontgonnen bronnenmateriaal aangeboord, zoals het archief van de Antwerpse krijgsraad. Andere onuitgegeven bronnen werden evenwel amper geconsulteerd. De auteur maakt ogenschijnlijk geen gebruik van de bewaard gebleven particuliere archieven van tal van (katholieke) protagonisten zoals Arthur Verhaegen, Frans Schollaert of Charles de Broqueville. Ook in het Archief van het Koninklijk Paleis wordt allicht toch interessanter bronnenmateriaal bewaard dan enkel de vermelde dossiers met betrekking tot feestelijkheden. Hoe buitenlandse militaire attachés het militariseringsproces in België beoordeelden, verneem ik te allen tijde liever uit hun verslagen aan Parijs, Lon-

den of Berlijn, dan via een interview met een journalist van *La Vingtième Siècle* (p. 85). Indien deze of andere archiefbescheiden vruchteloos werden geconsulteerd, dan had dit in een kort heuristisch hoofdstuk aan bod kunnen komen. Hier kon dan meteen ook het beperkte aanbod aan vooroorlogse archieven van het ministerie van Oorlog gesignaleerd worden.

De Mûelenaere geeft in haar besluit aan dat ze in het *fin de siècle* België op zoek ging naar plaatsen en momenten van militarisering (p. 208). In de praktijk bestudeert ze evenwel hoofdzakelijk de Brusselse casus. Het onderzoek leidt de lezer maar zelden naar één van de vierendertig andere garnizoenssteden of naar het platteland, waar het leger voor manoeuvres neerstreek. Enkel voor de vonnissen van de krijgsraad verschuift de auteur haar aandacht naar de 'antimilitaristische' havenmetropool Antwerpen, allicht om praktische redenen of uit noodzaak.

In voorliggende studie over civiel-militaire verhoudingen in de periode 1890-1914 ontbreekt er bovendien één cruciale schakel: de burgerwacht. Nel de Mûelenaere geeft de indruk de instelling niet correct te kunnen duiden, waardoor haar inschatting vaak ambivalent is. Enerzijds lijkt ze te erkennen dat de burgerwacht tot het Belgische defensieapparaat behoort (p. 165), maar anderzijds bestempelt ze deze vergeten instelling slechts als element van het civiel-militaire verenigingsleven (p. 82). De grondwet van 1831 rekende de burgerwacht tot de openbare macht in België. In vreedstijd viel de instelling onder de bevoegdheid van de minister van Binnenlandse Zaken, maar eens gemobiliseerd konden de eenheden ingezet worden voor landsverdediging en werden ze toevertrouwd aan het Ministerie van Oorlog. De hervorming van de burgerwacht anno 1897 gaf de instelling een uitgesproken militair karakter en is naar mijn mening cruciaal in het proces van politieke militarisering. Nel de Mûelenaere vat de reorganisatie echter samen in amper één zin (p. 38). Ook elders in het boek lijkt er voor de burgerwacht slechts een figurantenrol weggelegd. Deze vaststelling geldt evenzeer voor het voorgedij-

ministerie: Binnenlandse Zaken, niet Oorlog, was belast met de uitvoering van de militiewetten en het ministerie coördineerde in 1913 nog de werkzaamheden van een *Commission Centrale de la Mobilisation Civile*, een interministeriële werkgroep rond de rol van de burgerlijke overheden in oorlogstijd en de evacuatie van de administraties richting Antwerpen bij een invasie.

Met haar boek levert Nel de Mûelenaere een boeiend relaas van een boeiende periode af. De auteur geeft soms wel de indruk niet helemaal vertrouwd te zijn met het militair bedrijf of het bijbehorend jargon. Helaas zijn er ook wat fratsen van de zedduivel aan de aandacht van de eindredactie ontsnapt – met name in het besluit (pp. 207-218). Deze details hypothekeren uiteraard geenszins de conclusies die uitnodigen tot een prikkelend historisch debat en aanzetten tot verder onderzoek.

Piet Veldeman

MAARTEN VAN GINDERACHTER
*The Everyday Nationalism of Workers.
 A Social History of Modern Belgium*
 California, Stanford University Press, 2019, 280 p.

En tant qu'État-nation fragile et problématique, la Belgique a déjà fait l'objet de nombreuses recherches consacrées tant à sa légitimité qu'à ses fractures et ses faiblesses. Nombre de celles-ci portent essentiellement sur les institutions, les structures, les partis, les groupes de pression... Mais que sait-on des sentiments de « Monsieur et de Madame-tout-le-monde »? Aujourd'hui, il est souvent question de divorce entre la classe politique et la société civile. Qu'en était-il par le passé et surtout quels sont les outils auxquels l'historien peut recourir pour sonder ces sentiments et les représentations « d'en-bas »?

Cette question est au cœur de l'ouvrage de Maarten Van Ginderachter. Comme il le souligne en introduction, le rôle des masses dans l'émergence du sentiment national moderne demeure l'une des grandes inconnues des recherches relatives au nationalisme. Ce sont surtout les élites qui ont été étudiées, non seulement parce que les sources qui les concernent sont plus nombreuses et d'un accès

plus aisé mais aussi parce que les penseurs qui ont largement inspiré les recherches se sont basés sur un modèle constructiviste, appréhendant comme naturel le processus de transformation de « paysans » en « Français » pour reprendre le titre de l'ouvrage d'Eugen Weber (*Peasants into Frenchmen*). Autrement dit, l'idée de la nation comme intégrée et acceptée par la population au sens large. Mais peut-on considérer ce processus comme établi et, surtout, comment l'analyser?

L'ouvrage – qui porte essentiellement sur la seconde moitié du 19e siècle avec un épilogue consacré à la Première Guerre mondiale – est structuré en deux parties: la première porte sur les vecteurs et acteurs de la construction de l'État-nation et la seconde sur les signes de cette identité nationale dans des pratiques du quotidien. L'auteur a choisi les militants du Parti Ouvrier Belge (POB), un terrain qu'il connaît bien et qui s'inscrit dans le *continuum* de ses recherches antérieures. *The everyday nationalism* s'appuie sur une solide base théorique et se nourrit notamment du concept d'« indifférence nationale » surtout mobilisé jusqu'ici en Europe centrale et orientale. Ce faisant, l'ouvrage jette aussi des ponts entre l'histoire du nationalisme dans l'Europe de l'Ouest et de l'Est.

Écrit pour un public international, l'ouvrage débute par un chapitre introductif sur l'histoire de la Belgique. Suivent ensuite cinq chapitres où sont passés au crible des acteurs et phénomènes majeurs de la construction de l'identité nationale: l'école, l'armée, la monarchie, les commémorations nationales ou encore les élections. À chaque fois, l'auteur montre bien comment ces ressorts ont été utilisés dans le contexte belge. Il sonde leurs limites mais aussi la difficulté de mise en œuvre de grilles d'interprétation crédibles. Il revient, par exemple, sur la question de savoir pourquoi l'armée ou l'enseignement n'ont pas joué de rôle décisif en Belgique contrairement à la situation qui prévaut dans d'autres pays. Il est également question de l'inscription du POB dans la rhétorique nationale – l'appropriation par celui-ci de la Révolution de 1830 – ou encore de la participation de la classe ouvrière aux pratiques commé-